

Тетяна Потапчук

ФЕНОМЕН ІДЕНТИЧНОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Феномен ідентичності виникає в рамках глобальної проблематики існування самого роду людського. Людина стає «повністю людиною», коли усвідомлює свою ідентичність. Ми знаємо, хто ми, усвідомлюємо ідентичність у світі людей, професій, націй тощо. На думку сучасних дослідників поняття ідентичності як захисту особистого, відповідність образу «Я» його життєвому втіленню, його належності певному надіндивідуальному цілому, що охоплює і суб'єктивний час, і особистісну діяльність, і національну культуру, стало однією з основних тем в суспільній думці ХХ ст.

Проблеми ідентичності простежуються в працях класиків зарубіжної філософії, психології, соціології й антропології. Зокрема в працях Г. Брейквел, Е. Гоффмана, Ю. Хабермаса, Дж. Міда.

Мета статті: розглянути теоретичні аспекти ідентичності.

Ідентичність – початково соціальне утворення; індивід формує себе таким яким його бачать інші, тобто, індивід набуває здатності переживати свою ідентичність, коли він живе і діє в соціальному середовищі, як особистість.

Термін «ідентичність» був запропонований Е. Еріксоном, що власне започаткувало його вивчення. Він розумів ідентичність у цілому як процес організації життєвого досвіду в індивідуальне «Я», що природно, передбачало його динаміку протягом усього життя людини. Основною функцією цієї особистісної структури є адаптація в найширшому смислі цього слова, і, за Е. Еріксоном, процес становлення й розвитку ідентичності «оберігає цілісність і індивідуальність досвіду людини, дає їй можливість передбачати як внутрішню, так і зовнішню небезпеку і співвимірювати свої здібності із соціальними можливостями, які надає суспільство» [2].

Дж. Мід розрізняв два типи ідентичності: усвідомлена – людина сама роздумує над своєю поведінкою, вона не автономна, але вільна у думках про ціль і тактику поведінки; неусвідомлена – людина не рефлексивно приймає норми поведінки, звички, традиції. Дж. Мід стверджував, що розвиток ідентичності відбувається від неусвідомленої ідентичності до усвідомленої. З одного боку, суспільство визнає ідентичність індивіда, надавши йому норми і закони існування; з іншого боку, індивід створює власне оточення у виборі цілей, цінностей потреб [6].

«Для виникнення ідентичності необхідно, щоб особистість реагувала на саму себе. Ця соціальна поведінка створює умову для поведінки, в якій проявляється ідентичність. За винятком вербальної поведінки мені не відома, – пише Дж. Мід, – інша форма поведінки, в якій окрема

особистість була б сама для себе об'єктом, і, наскільки я можу судити, окрема людина доти не є ідентичністю в рефлексивному сенсі цього терміну, поки вона не стане для себе об'єктом. Це власне надає соціальній комунікації вирішальне значення, оскільки вона є поведінкою, при якій окрема особистість реагує на саму себе» [5, с. 200].

Так, Дж. Мід розглядав ідентичність як здатність людини сприймати власну поведінку і життя як пов'язане, єдине ціле.

І. Гоффман активно розвивав ідеї Дж. Міда. Він для аналізу взаємодії ввів поняття знаку. Знак – це будь-яка властивість людини, що використовується нею в ситуації взаємодії для підкреслення деяких власних якостей відмінних від інших. Вплив людини на інформацію про себе, що йде до соціального оточення, Гоффман називав «політикою ідентичності» [4].

Особистісна ідентичність, за І. Гоффманом, також є соціальним феноменом – сприйняття особистої ідентичності відбувається за умови, що інформація про факти життя людини відома його партнерові по взаємодії інших [5].

До теорії І. Гоффмана подібна модель «боротьби ідентичностей» Г. Фогельсона, в якій людина намагається наблизити реальну ідентичність до ідеальної і максималізувати дистанцію між реальною і негативною. Це досягається шляхом маніпулювання пропонованої ідентичності у соціальній взаємодії за допомогою «роботи ідентичності», процесу, аналогічного «політиці ідентичності» І. Гоффмана.

Американський дослідник Р. Фогельсон виділив чотири моделі ідентичності: *реальну* – опис людиною себе («Я – сьогодні»), такою якою вона вважає себе на сьогоднішній день; *ідеальну* – позитивний взірець, до якого людина прагне; *негативну* – негативний зразок того, якою людина не хоче себе бачити, з ким не хотіла б себе ототожнювати; *трансляційну* – набір власних «Я – тепер» образів, що демонструються суб'єктом своєму оточенню з метою створення у референтної групи відчуття своєї відповідності її очікуванням [3].

За Ю. Хабермас, «Я-ідентичність» утворюється із сукупності особистісної і соціальної ідентичностей. Він розумів ці дві ідентичності як два виміри, в яких реалізується збалансована Я-ідентичність, де Я-ідентичність виникає у балансі між особистісною і соціальною ідентичністю. Встановлення і підтримка цього балансу відбувається за допомогою технік взаємодії, серед яких виняткове місце займає мова. Особистісна ідентичність – забезпечує цілісність історії життя людини, у той час як соціальна ідентичність – забезпечує можливість виконувати різні вимоги усіх рольових систем, до яких залучена людина. Вступаючи у взаємодію, людина з'ясовує власну свою ідентичність, прагнучи відповідати нормативним очікуванням партнера. Водночас людина прагне до прояву своєї неповторності [5].

Ю. Хабермас вважає, що наші уявлення про ідентичність у цілому, моральну особистість повинні бути перебудовані та переосмислені. Ідея самовизначення не повинна ґрунтуватися ні на філософії свідомості, ні на філософії суб'єкта. Необхідно поставити нові завдання, і відштовхнутися слід від децентрації суб'єкта. Таким чином, Ю. Хабермас, так само як і Ж. Дерріда та М. Фуко, говорять про децентровану, неогоїстичну, раціональну і цілісну особистість, вбудовану в діалогічну спільноту. «У кожній окремій спільноті закладена моральна спільнота яка, так би мовити, її «краще Я». Як члени такої спільноти, індивіди очікують один від одного однакового поведіння, опираючись на те, що будь-яка особа поводить себе з будь якою іншою як з «однією із нас», пояснює Ю. Хабермас [5].

Ідентичність або «Я-концепція» подана в теорії Х. Теджфела і Дж. Тернера як когнітивна система, що виконує роль саморегуляції поведінки у відповідних умовах. Вона містить дві підсистеми: особистісну і соціальну ідентичність. Перша відноситься до самовизначення в термінах фізичних, інтелектуальних і моральних рис. Друга складається з окремих ідентифікацій і визначається приналежністю людини до різних соціальних категорій: раси, національності, статі [7].

На думку Х. Теджфела, особистісна і соціальна ідентичності – це два полюси одного біполярного континуума. На одному полюсі – поведінка, що повністю визначається особистісною ідентичністю, на другому, – поведінка, що повністю визначається соціальною ідентичністю. Більш типовою є поведінка, яка перебуває між цими полюсами [7, с. 7–24].

Відповідно до визначення Дж. Тернера, «ідентичність – усвідомлене самовизначення соціального суб'єкта» [8, с. 360].

З позиції особистісної ідентичності людина не бачить подібності між групами, з позиції групової ідентичності не розрізняє індивідуальних характеристик окремих членів групи. Будь-які фактори, що підсилюють виразність групової самокатегоризації, ведуть до посилення сприймання тотожності між собою та членами своєї групи і, таким чином, деперсоналізують індивідуальне самосприйняття (концепція деперсоналізації). Деперсоналізація виступає як «самостереотипізація», за допомогою якої люди сприймають себе як взаємозамінні істоти, а не як унікальні особистості.

Стратегії управління ідентичністю, що були класифіковані Х. Теджфелом і Дж. Тернером як стратегії соціальної творчості, можуть приймати різні форми, але завжди пов'язані з когнітивними змінами параметрів які визначають контекст міжгрупового порівняння. Типологія конструювання ідентичності, розроблена Х. Теджфелом та його послідовниками, включає лише ті, що призводять до ідентифікації з однією групою. Однак існує багато свідчень того, що в поліетнічному середовищі індивід може одночасно ідентифікувати себе з двома (і більше) групами [7, с. 7–24].

Г. Брейкуел наголошував на взаємозв'язку між особистісною та соціальною ідентичністю. Його підхід дозволяє вивчати індивідуальні особливості ідентичності. Актуальний зміст ідентичності та її структурна організація змінюються у відповідності до зміни соціального контексту. У той же час ступінь пов'язаності елементів ідентичності відрізняє людей одне від одного. Для одних властива строга ієрархічна структура змістовних елементів ідентичності, для інших – хаотичний набір різних елементів. В залежності від актуальності ситуації будь-які елементи можуть ставати більш «випуклими», значущими [1].

Ідентичність в працях Г. Брейкуела, розглядається як когнітивна система, що виконує регулятивну роль у відповідних умовах. При цьому, особистісна ідентичність розглядається у сукупності фізичних, інтелектуальних та моральних рис. Соціальна – є сумою окремих ідентичностей і визначає приналежність індивіда до різних соціальних категорій [1].

Г. Брейкуел виділив такі структурні компоненти ідентичності: біологічний організм, де ідентичність є продуктом взаємодії біологічного організму з соціальним контекстом; змістовий вимір, що охоплює всі характеристики, якими індивід користується для опису себе як унікальної особистості; *ціннісні виміри*, де кожен елемент змістовного виміру має свою оцінку, (позитивну чи негативну), яка приписується йому індивідом, виходячи із соціальних норм і цінностей. Оцінки є нестатичними, вони можуть змінюватися відповідно до змін у наявній соціальній ситуації, тому, цінності людини також перебувають у стані змін; *час*, де розвиток ідентичності відбувається в площині суб'єктивного часу. Біографічний час визначається змістовими і ціннісними параметрами виміру ідентичності, впливаючи в свою чергу, на їх структурну організацію [1, с. 180–201].

Підхід Г. Брейкуел дозволяє вивчати індивідуальні особливості ідентичності. Актуальний зміст ідентичності та її структурна організація змінюються у відповідності до зміни соціального контексту. У той же час ступінь пов'язаності елементів ідентичності відрізняє людей одне від одного. Для одних властива сувора ієрархічна структура змістових елементів ідентичності, для інших, – хаотичний набір різних елементів. Залежно від актуальності ситуації, будь-які елементи можуть ставати більш, значущими [1, с. 180–201].

Структура ідентичності розвивається протягом життя із змінами соціального контексту. Однак Г. Брейкуел вважав, що і змістовні, і оціночні виміри ідентичності розвиваються у невідповідності з особливостями соціального досвіду індивіда. Якщо різноманітність досвіду обмежена, то формується проста структура ідентичності. Але навіть при повному припиненні змін у зовнішньому світі, в структурі ідентичності зміни не припиняються, забезпечуючи зв'язок між її елементами [1].

У наступні роки до проблеми ідентичності звертається А. Ватерман, який розрізняв два аспекти її прояву: процесуальний і змістовний. Процесуальний аспект пов'язувався з тими засобами, за допомогою яких людина засвоює життєві цінності, цілі, переконання і які входять до структури її ідентичності. До змістовного аспекту, А. Ватерман залічував чинники, які впливають на формування ідентичності людини: професія, певні політичні погляди, переконання, ступінь оволодіння соціально-функціональними ролями [9, с. 341–358].

Він вважав, що формування ідентичності – не поодинокий акт, а серія взаємозалежних виборів, за допомогою яких людина формує особисті цілі, цінності, переконання. Але цей процес не є лінійним, він може мати і зворотний напрям. Навіть досягнувши бажаної ідентичності, людина може знову повернутися до розмитого стану [9, с. 341–358].

Згідно з моделлю А. Ватермана, почуття досягнення ідентичності поступово руйнується в міру того, як мета, цінності і переконання втрачають свою життєздатність і вже не відповідають вимогам життя, що змінилося. Якщо при цьому розпочинається процес подолання кризи, то ідентичність переструктурується відповідно до нових вимог соціуму. Якщо в структурі ідентичності починає домінувати «механізм психологічного захисту», і індивід не бажає помічати змін, що сталися, то виникає криза ідентичності [9, с. 341–358].

Цим самим було започатковано ідею про можливість вирізнення різних аспектів ідентичності, яка набула підтримки в працях різних дослідників. Однак їхні погляди на сутність таких аспектів не були тотожними.

Отже, наприкінці минулого століття різко зросла кількість праць, присвячених проблемам ідентичності. Вони об'єктивно розширили і змістовно ускладнили простір знань про визначення і самовизначення індивіда. Були введені поняття «ідентичність» як пізнавальних конструктів у систему досліджень людини, причому поряд із поняттями «самовизначення», «самосвідомість», «самоототожнення», «Я-концепція», «образ Я».

Очевиднішою стає складність ролі та значення у розвитку людини і суспільства реального вияву ідентичності – тісно взаємопов'язаних феноменів людського здійснення.

Розуміння феномену ідентичності, її структури, генезису, видів і умов становлення має теоретичне і практичне значення як у плані досягнення самоідентичності, особистісного зростання, самопізнання і духовності, так і для реалізації евристичних цілей наукового пошуку в умовах кризи суспільних систем, трансформації актуальної ситуації соціального функціонування особистості, особистісно-професійної кризи.

Тому, в останні десятиліття феномен ідентичності викликає активний інтерес дослідників. Його виняткове значення у процесі

формування особистості зумовлене неперехідною вагомістю характеристик її ставлення до себе, довкілля, суспільства, діяльнісна система яких і визначає її «Я».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Breakwell G. M. Integrations, paradigms, methodological implication / G. M. Breakwell, D. V. Center // *Empirica approaches to social representation*. – Oxford, 1993. – P. 180–201.
2. Erickson E. H. Identity. Youth and crisis / E. H. Erickson, L. Faber & Faber, 1968. – 336 p.
3. Fogelson R. D. Person, self and identity. Some anthropological retrospect's, circumspects and prospects / R. D. Fogelson // Lee B. (ed.) *Psychosocial theories of the self: Proc. of a Conf. on new approaches to the self, held March 29 – Apr. 1 1979. by the Center for psychosocial studies, Chicago, 111. N.Y. – L. : Plenum Press, 1982.*
4. Goffman E. Stigma: Notes on the management of spoiled identity / E. Goffman. Englewood Cliffs, 1963.
5. Habermas J. Identitat / J. Habermas // *Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus*. Frankfurt: Suhrkamp Verl., 1976.
6. Mead G. H. Mind, Self and Society / Ed. by C. W. Morris. – Chicago : Univ. Of Chicago Press, 1975. – 248 p.
7. Tajfel H., Turner J. C. The social identity theory of intergroup behavior / H. Tajfel, J. C. Turner // *Psychology of Intergroup Relations*. – Chicago : Nelson-Hall, 1986. – P. 7–24.
8. Turner J. C. The experimental social psychology of intergroup behavior // J. C. Turner, H. Giles (Eds). *Intergroup behavior*. – Oxford, 1984. – C. 360.
9. Waterman A. S. Identity development from adolescence to adulthood: An extension of theory and a review / A. S. Waterman // *Devel. Psychol.* – 1982. – V. 18. – № 3. – P. 341–358.